

**Η θρησκευτική και εθνική ταυτότητα του Γεωργίου Γεμιστού
Πλήθωνος: ένα παράδειγμα μεταβαλλόμενων ταυτοτήτων στον
ελληνικό κόσμο**

Νικόλαος Λινάρδος

Ο Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων (πρ. 1360 – 1452) υπήρξε ένας από τους μεγαλύτερους στοχαστές του ελληνικού κόσμου κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο. Η σύγχρονη επιστημονική έρευνα στράφηκε με διαρκώς εντεινόμενο ενδιαφέρον στη μελέτη του βίου και του έργου του¹. Ωστόσο, παρά την άνθιση των πληθωνικών σπουδών, ορισμένες πτυχές της πολυσχιδούς δραστηριότητας και της σκέψης του βυζαντινού φιλοσόφου παραμένουν νεφελώδεις.

Για τον Πλήθωνα έχουν διατυπωθεί αντικρουόμενες απόψεις και του έχουν αποδοθεί ποικίλοι και ενίοτε ασύμβατοι χαρακτηρισμοί. Αποκλήθηκε τολμηρός κοινωνικός μεταρρυθμιστής και πρόμαχος της νεοελληνικής εθνικής συνείδησης, αλλά και ουτοπιστής φιλόσοφος βυθισμένος στο ανεδαφικό ελληνοκεντρικό του όραμα· πρωτότυπος και ρεαλιστής διανοητής, αλλά και απλός επίγονος του Πλάτωνα και των Νεοπλατωνικών· υπερασπιστής της Ορθοδοξίας και εκπρόσωπος ενός ανεκτικού χριστιανικού Ελληνισμού, αλλά και παγανιστής και αρνητής του Χριστιανισμού. Η προσδιοριστική φράση «ο τελευταίος Βυζαντινός και

¹ Τη σχετική βιβλιογραφία έως το 1975 επισκοπεί ο Λ.Γ.Μπενάκης, «Ο Πλήθων στην νεοελληνική σκέψη και έρευνα (1900-1975)», στο: Λ.Γ.Μπενάκης – Χ.Π.Μπαλόγλου (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αφιερωμένον στον Πλήθωνα και την Εποχή του (Μυστράς, 26-29 Ιουνίου 2002)*, Διεθνής Επιστημονική Εταιρεία Πληθωνικών και Βυζαντινών Μελετών, Αθήνα-Μυστράς 2003, σσ. 33-49 (στο εξής: Μπενάκης, *Ο Πλήθων και η Εποχή του*). Τις νεότερες βιβλιογραφικές εξελίξεις εξετάζει ο Χ.Π.Μπαλόγλου, «Βιβλιογραφία Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος 1980-1993», *Βυζαντινός Δόμος* 7 (1993-4), σσ. 157-163. Του ιδίου, «Η εξέλιξη της βιβλιογραφίας για τον Γεώργιο Γεμιστό Πλήθωνα κατά το διάστημα 1993-1999», *Βυζαντινός Δόμος* 10/11 (1999-2000), σσ. 343-348. Πρβλ. Θ.Σ.Νικολάου, *Πληθωνικά*, εκδ. Βάνιας, Θεσσ/νίκη 2004, σσ. 193-215 (= Η περί τον Γεώργιο Γεμιστό Πλήθωνα έρευνα με αφετηρία το έργο του Fr.Schuelze).

ο πρώτος μεγάλος Νεοέλληνας», που με μικρές παραλλαγές απαντά σε διάφορες μελέτες, αποτυπώνει - ίσως καλύτερα από οποιαδήποτε άλλη - τη δυσκολία των μελετητών να εντάξουν τον Πλήθωνα στα συμβατικά ιστορικά και ιδεολογικά σχήματα, και τη συνειδητοποίηση ότι η προσωπικότητά του ήταν τουλάχιστον διφυής². Μάλιστα, η υιοθέτηση από τον Γεώργιο Γεμιστό του αρχαιοπρεπούς προσωνυμίου «Πλήθων», θεωρήθηκε ότι εκφράζει, σε σημειολογικό επίπεδο, την προσπάθειά του να επιστρέψει στο αρχαιοελληνικό ιδεώδες και, παραλλήλως, την περίφημη αποστασία του από τον Χριστιανισμό³.

Όπως ήταν αναμενόμενο, το αινιγματικό πρόσωπο του Πλήθωνος καλύφθηκε στα νεότερα χρόνια από την αχλή του μύθου και προσέλαβε στη νεοελληνική λογοτεχνία ποικίλους και αντίρροπους συμβολισμούς. Ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, στη *Γυφτοπούλα*, καταδικάζει απερίφραστα τον Πλήθωνα ως αρνητή της ορθόδοξης παράδοσης, ενώ για τον Κωστή Παλαμά, στον ανεξίθρησκο *Δωδεκάλογο του Γύφτου*, ο Πλήθων εκπροσωπεί μία από τις συνιστώσες δυνάμεις του Ελληνισμού, η οποία καλείται να συντελέσει σε μία νέα αρραγή σύνθεση Χριστιανών και «πολυθέων». Ο Νίκος Καζαντζάκης (*Ταξιδεύοντας*), είδε στο πρόσωπο του «προφήτη της Νέας Ελλάδας» την ιδανική μείξη του απολλώνιου με το χριστιανικό πνεύμα, ενώ ακόμα και ο Γιάννης Ρίτσος (*Η δίψα στο Μυστρά*) ενέταξε τον βυζαντινό σοφό στη στρατευμένη του ποίηση, για να τον

² Βλ. μεταξύ άλλων C.M.Woodhouse, *George Gemistos Plethon: The last of the Hellenes*, Clarendon Press, Oxford 1986, σ. 379. D.A.Zakythinis, *Le despotat grec de Morée* (αναθ. εκδ. Χ.Μαλτέζου), τ. 2, London 1975, σ. 350. Λ.Γ.Μπενάκης, «Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος “Πρὸς ἠρωτημένα ἄττα ἀπόκρισις”», *Φιλοσοφία* 4 (1974), σ. 330. Β.Ν.Τατάκης, *Χριστιανική και Βυζαντινή Φιλοσοφία*, Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1952 (ανατ. 2007), σ.282.

³ Για την υιοθέτηση του προσωνυμίου «Πλήθων», βλ. Δ.Κ.Χατζημιχαήλ, *Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος Νόμων Συγγραφή* [Βυζαντινοί Συγγραφείς 7], εκδ. Ζήτηρος, Θεσσ/νίκη 2005, σ. 35, σημ. 60. Ο C.M.Woodhouse, *George Gemistos Plethon...ό.π.*, σ. 186-188, εξετάζει τη χρήση του προσωνυμίου «Πλήθων» από θαυμαστές και αντιπάλους του Γεμιστού. Τιτλοφορώντας τις δύο ενότητες της μονογραφίας του για τον Πλήθωνα με το οικογενειακό όνομα και το προσωνύμιο του φιλοσόφου (Gemistos / Plethon), υποδηλώνει ότι εκφράζουν μία αποφασιστική καμπή στον βίο και το έργο του.

αναγάγει σε σύμβολο μιας μερίδας αγωνιζόμενων και διωκόμενων Ελλήνων⁴.

Ποιος ήταν τελικά, και κυρίως πώς αυτοπροσδιοριζόταν ο Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων; Μπορούμε να εντοπίσουμε στη ζωή και στο έργο του στοιχεία εθνικής και θρησκευτικής αυτοσυνειδησίας; Εάν ναι, ήταν η «ταυτότητα» ή οι «ταυτότητες» του Πλήθωνος στατικές ή μεταβαλλόμενες;

Πολλά από τα στοιχεία του βιογραφικού «φακέλου» του είναι τυπικά βυζαντινά⁵. Η πιθανή καταγωγή του από ιερατική οικογένεια, οι σπουδές του στην Κωνσταντινούπολη, η πολυμαθειά του, η ενασχόλησή του με όλους σχεδόν τους τομείς του επιστητού της εποχής (ρητορική, φιλοσοφία, θεολογία, ιστοριογραφία, αστρονομία, γεωγραφία, μουσική), η εμπλοκή του στη δογματική διαμάχη με τη Δυτική Εκκλησία για το ζήτημα της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος, η ανάρρησή του σε ύπατο δικαστικό αξίωμα στον Μυστρά, η ανάληψη συμβουλευτικού ρόλου προς την πολιτική ηγεσία της Κωνσταντινούπολης και της Πελοποννήσου, όλα αυτά τον καθιστούν γνήσιο τέκνο της βυζαντινής κοινωνίας και τον κατατάσσουν σε μία πολυπληθή χορεία «ελλογίμων» βυζαντινών ανδρών με τα ίδια περίπου χαρακτηριστικά⁶. Ως προβεβλημένο μέλος της

⁴ Βλ. Δ.Κ.Χατζημιχαήλ, *Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος Νόμων Συγγραφή...ό.π.*, σσ. 42 κ.ε. (= Ο Πλήθων στη Νεοελληνική Λογοτεχνία). Πρβλ. Σ.Δημητρακόπουλος, «Ο Πλήθων στην Ελληνική λογοτεχνία», στο: Μπενάκης, *Ο Πλήθων και η Εποχή του*, σσ. 363-369, όπου εξετάζεται το έργο είκοσι δύο λογοτεχνών. Ειδικά για τις αναφορές του Κ.Παλαμά και του Ν.Καζαντζάκη στον Πλήθωνα, βλ. Θ.Πυλαρινός, «Ο Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων στον Δωδεκάλογο του Γύφτου του Κωστή Παλαμά», στο: *Ο Πλήθων και η Εποχή του*, σσ. 385-394, και Κ.Ι.Ρηγόπουλος, «Αναφορά Νίκου Καζαντζάκη στον Πλήθωνα», στο: Μπενάκης, *Ο Πλήθων και η Εποχή του*, σσ.395-403.

⁵ Βλ. Α.Ρ.Καζhdan (επιμ.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, τομ. 3, Oxford University Press, New York – Oxford 1991, σ. 1685 (λήμμα Plethon George Gemistos). Ε. Trapp (επιμ.), *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, τομ. I/2, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1977, σσ. 159-60, αρ. 3630 (λήμμα Γεμιστός Γεώργιος Πλήθων).

⁶ Η προσωπικότητα του βυζαντινού λογίου διαγράφεται επιτυχώς από τον Ν.Γ. Wilson, *Scholars of Byzantium*, Duckworth, London 1983. Πρβλ. Ι.Ševčenko, «Τα γράμματα και οι τέχνες την εποχή των Παλαιολόγων», στο: C.Mango (επιμ.), *Ιστορία του Βυζαντίου*, μετ. Ο.Καραγιώργου, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2006, σσ. 380-391.

βυζαντινής κοινωνίας, βρήκε μετά θάνατον, στο πρόσωπο των μαθητών του Γρηγορίου Μοναχού και Ιερωνύμου Χαριτωνύμου, δύο διάπυρους εγκωμιαστές, οι οποίοι στις μονωδίες τους τον εξυμνούν με τη συνήθη ρητορική υπερβολή και δεν αμφισβητούν ούτε κατ' ελάχιστον την ορθοδοξία του δασκάλου τους⁷.

Αυτός ο φέρελπις νέος, που σπούδασε στην Κωνσταντινούπολη τα παραδοσιακά αντικείμενα του trivium και του quadrivium και έγινε αργότερα ο δάσκαλος του επισκόπου Νικαίας Βησσαρίωνος και του ιστορικού Λαόνικου Χαλκοκονδύλη, έφτασε σε προχωρημένη ηλικία να συνθέσει τους *Νόμους*, ένα φιλοσοφικό σύγγραμμα σε πλήρη αντίθεση προς τον Χριστιανισμό και τη βυζαντινή παράδοση. Στο κύκνειο άσμα του ο Πλήθων, σχεδόν ενενηκοντούτης πλέον, φαίνεται ότι ολοκλήρωσε μία διανοητική αναζήτηση, που τον οδήγησε στην οριστική υιοθέτηση μιας πολυθεϊστικής θεολογίας και εν γένει ενός συγκρητιστικού φιλοσοφικού συστήματος, με νεοπλατωνικές, στωικές, πυθαγόρειες, επικούρειες και ζωροαστρικές επιδράσεις.

Τι μεσολάβησε; Διατυπώνεται συχνά η άποψη ότι το σημείο καμπής στη ζωή και τη σκέψη του ήταν η μετάβασή του στην Ιταλία, προκειμένου να συμμετάσχει στη Σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας για την ένωση των Εκκλησιών (1437-8)⁸. Εκεί ο φιλόσοφος απογοητεύτηκε από τις ατέρμονες δογματικές αντιπαραθέσεις, και αντιλήφθηκε ότι η αποφασιστική βοήθεια για την επιβίωση του Ελληνισμού δεν μπορούσε να προέλθει από τη δυτική χριστιανοσύνη. Παράλληλα, στο περιθώριο

⁷ Βλ. Χαριτωνύμου Ιερωνύμου, *Υμνωδία τῷ σοφωτάτῳ διδασκάλῳ κυρίῳ Γεωργίῳ τῷ Γεμιστῷ*, και Γρηγορίου Μοναχοῦ, *Μονωδία τῷ σοφῷ διδασκάλῳ Γεωργίῳ τῷ Γεμιστῷ*, εκδ. C.Alexandre, *Pléthon, Traité des Lois*, Paris 1858 (ανατ. A.Hakkert, Amsterdam 1966), σσ. 375-403. PG 160, 805-820.

⁸ Βλ. μεταξύ άλλων Α.Βασιλικοπούλου, «Ο Πλήθων και η ελληνική παράδοση», στο: Μπενάκης, *Ο Πλήθων και η Εποχή του*, σ. 59. Δ.Κωνσταντέλος, «Ο μαθητής του Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος Ιουβενάλιος κάτοπτρον των ιδεολογικών συγκρούσεων των προ της Αλώσεως χρόνων», στο: Μπενάκης, *Ο Πλήθων και η Εποχή του*, σ. 237. Θ.Σ.Νικολάου, *Πληθωνικά...ό.π.*, σ. 14.

της Συνόδου, είχε την ευκαιρία να δώσει μία σειρά διαλέξεων για τον Πλάτωνα σε ιταλικό κοινό και να συνειδητοποιήσει τη δυναμική και το ζωντανό ενδιαφέρον που μπορούσε να εγείρει η πλατωνική φιλοσοφία. Υποστηρίζεται λοιπόν ότι ο Πλήθων, κατά κάποιον τρόπο, «μετέβη στην Ιταλία ως χριστιανός και επέστρεψε ως εθνικός».

Μια τέτοια παραδοχή παραμένει απλή εικασία. Η ριζική μεταστροφή της ιδεολογίας και της αυτεπίγνωσης του Πλήθωνος, ενός πνεύματος ευρέος και διεισδυτικού, δεν θα μπορούσε να είναι ακαριαία. Η ζωή και το έργο του μας παρέχουν ενδείξεις ότι η ταυτότητα του μετεξελίχθηκε βαθμηδόν, ως αποτέλεσμα των ιδεολογικών ζυμώσεων στις οποίες ενεπλάκη, των γεγονότων που βίωσε και των επώδυνων εσωτερικών του αναζητήσεων.

Τέσσερα έργα του είναι κεφαλαιώδους σημασίας, για να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη της σκέψης του: οι δύο συμβουλευτικοί λόγοι του προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ Β' και τον δεσπότη του Μυστρά Θεόδωρο Β', η πραγματεία του *Περί Αρετών*, και το φιλοσοφικό σύγγραμμά του *Νόμων Συγγραφή*.

Περί το 1405, ο Πλήθων εγκατέλειψε την Κωνσταντινούπολη και μετέβη στον Μυστρά, κατά διαταγή του αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγου. Δεν είναι σαφές αν η αποστολή του στον Μυστρά ήταν ένα είδος τιμητικής μετάθεσης ή εύσχημης εξορίας. Το βέβαιο είναι ότι ο Πλήθων συνέχισε να χαίρει εκτιμήσεως και αποδοχής, τόσο από την αυτοκρατορική οικογένεια όσο και από την τοπική κοινωνία. Αμέσως μετά (1407) έκανε την πρώτη εμφάνισή του στα δημόσια πράγματα, συγγράφοντας την «προθεωρία» του επικηδείου που εκφώνησε ο αυτοκράτορας προς τιμήν του αδελφού του Θεοδώρου Α'⁹. Εν συνεχεία,

⁹ Βλ. Σ. Λάμπρος, *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά*, τομ. 3, Επιτροπή Εκδόσεως των καταλοίπων Σπυρίδωνος Λάμπρου, Αθήναι 1926 (ανατ. Γρηγοριάδης, Αθήναι 1972), σσ. 3-7. PG 156, 175-80.

κατά το διάστημα 1414-1418, συνέταξε μία επιστολή προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ Β' και δύο συμβουλευτικούς λόγους, τον πρώτο προς τον δεσπότη Θεόδωρο Β' Παλαιολόγο *Περὶ τῆς Πελοποννήσου* και τον δεύτερο προς τον αυτοκράτορα *Περὶ τῶν ἐν Πελοποννήσῳ πραγμάτων*¹⁰. Τα κείμενα αυτά προβλήθηκαν από σύγχρονους μελετητές, αφενός ως ένα σοβαρό πείραμα κοινωνικής και διοικητικής μεταρρύθμισης, με σαφή δείγματα αναμορφωτικού ριζοσπαστισμού, και αφετέρου ως μία πρόιμη προσπάθεια θεμελίωσης ενός έθνους-κράτους και ανάκτησης της εθνικής συνείδησης του Ελληνισμού. Ο ελληνοκεντρισμός τους θεωρήθηκε ότι συνοψίζεται στην περίφημη αποστροφή του συγγραφέα προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ Β': *Ἐσμὲν γὰρ οὖν ὧν ἠγεῖσθέ τε καὶ βασιλεύετε Ἕλληνες τὸ γένος, ὡς ἦ τε φωνὴ καὶ ἡ πάτριος παιδεία μαρτυρεῖ*¹¹. Ορισμένοι πλειοδότησαν σε θετικές κρίσεις, διακρίνοντας στις προτάσεις του Πλήθωνος ακόμα και τα πρώτα σπέρματα νεότερων και σύγχρονων οικονομικών και δημοσιονομικών θεωριῶν¹². Αντιθέτως, ἄλλοι θεώρησαν ὅτι το σχέδιό του δεν εἶναι τίποτα

¹⁰ Βλ. Σ. Λάμπρος, *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά...ό.π.*, τομ. 3, σσ. 246-265, 309-312, τόμ. 4, σσ. 113-135. Χ.Μπαλόγλου, *Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος περὶ Πελοποννησιακῶν Πραγμάτων*, Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 2002, σσ. 130-136, 142-182, 212-241.

¹¹ Βλ. Σ. Λάμπρος, *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά...ό.π.*, τομ. 3, σ. 247. Για τον Πλήθωνα ως σκαπανέα της νεοελληνικής εθνικής συνείδησης, βλ. L.Bargeliotēs, «Plethon as a Forerunner of Neo-Hellenic and Modern European Consciousness», *Diotima* 1 (1973), σσ. 33-60.

¹² Για τις οικονομικές και δημοσιονομικές προτάσεις του Πλήθωνος, βλ. Σ.Π.Σπένζας, *Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων. Ο φιλόσοφος του Μυστρά. Οι οικονομικές, κοινωνικές και δημοσιονομικές του απόψεις*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1996, σσ. 135-144, όπου ο συγγραφέας βρίσκει ομοιότητες μεταξύ των πληθωνικών απόψεων, των οικονομικών αντιλήψεων των φυσιοκρατών και της Φιλελεύθερης Σχολής του Α. Smith. Του ίδιου, «Η αμυντική θωράκιση της Πελοποννήσου. Οι οικονομικές, κοινωνικές και δημοσιονομικές προτάσεις του Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος», στο: Μπενάκης, *Ο Πλήθων και η Εποχή του*, σσ. 243-265. Πρβλ. Χ.Μπαλόγλου, *Πληθώνεια οικονομικά μελετήματα*, Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 2001.

περισσότερο από ένα ρητορικό παιχνίδι, μία ιδεατή κατασκευή στα ίχνη της πλατωνικής Πολιτείας¹³.

Στους συμβουλευτικούς λόγους του, ο Πλήθων προκρίνει τη μοναρχία ως το πλέον ενδεδειγμένο πολίτευμα, υπό την προϋπόθεση ότι χρησιμοποιεί άριστους συμβούλους και αξιόλογους νόμους. Προτείνει τη συγκρότηση εθνικού στρατού, την αμυντική θωράκιση της Πελοποννήσου, την απαγόρευση της εισαγωγής ειδών πολυτελείας και της κυκλοφορίας ξένων νομισμάτων, τη μεταρρύθμιση του ποινικού συστήματος και του καθεστώτος εγγείου ιδιοκτησίας, την κατάργηση των προνομίων των μοναστηριών, τη γενική διαίρεση του πληθυσμού σε στρατευομένους και φορολογουμένους, και περαιτέρω την πλατωνικής επιρροής τριμερή διάκριση των πολιτών στο «ἀρχικόν», «αὐτουργικόν» και «διακονικόν» γένος (δηλ. στους διοικούντες, στους εργαζομένους στην παραγωγή και στους παρέχοντες υπηρεσίες).

Ο Πλήθων δεν είναι αιθεροβάμων. Δεν προτείνει κάποιο μεγαλεπήβολο σχέδιο ανάτασης όλου του Ελληνισμού, αλλά διαπνέεται από έναν ιδιότυπο πελοποννησιακό τοπικισμό. Επιδιώκει τη σωτηρία του Μοριά ως κοιτίδας του ελληνικού πολιτισμού. Περιγράφει νηφάλια την εδαφική συρρίκνωση και την πολιτική αδυναμία της αυτοκρατορίας, και καλεί όσους θεωρούν τις προτάσεις του ανεφάρμοστες να αντιπροτείνουν καλύτερες λύσεις.

¹³ Την άποψη ότι καμία από τις ιδέες του Πλήθωνος δεν είναι βασικά ανεφάρμοστη διατυπώνει ο Θ.Σ.Νικολάου, *Αι περι πολιτείας και δικαίον ιδέαι του Γ. Πλήθωνος Γεμιστού* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 13], Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη ²1989, σ. 124. Αντιθέτως, ο J.O.Rosenqvist, *Η Βυζαντινή Λογοτεχνία από τον 6^ο αιώνα ως την Άλωση της Κων/πολης*, μετ. Ι.Βάσσης, εκδ. Κανάκη, Αθήνα 2008, σσ. 244-246 (= Φιλοσοφική αρχαιολατρία στον Μυστρά), διερωτάται εάν ο Πλήθων εννοεί στα σοβαρά τις προτάσεις του. Ο Β.Α.Κύρκος, «Διάγραμμα των ανθρωπολογικών και παιδευτικών απόψεων του Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος», στο: Μπενάκης, *Ο Πλήθων και η Εποχή του*, σ. 125, θεωρεί τις πολιτικές προτάσεις του Πλήθωνος εκτός τόπου και χρόνου. Δραματική ουτοπία θεωρεί το σχέδιο του Πλήθωνος και ο Ν.Α.Ματσούκας, *Ιστορία της Φιλοσοφίας* [Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη 47], εκδ. Πουρνάρα, Θεσσ/νίκη 2009, σσ. 467-8.

Ως προς τη στάση του απέναντι στην Εκκλησία, ο Πλήθων καταφέρεται εναντίον των μοναχών, όχι όμως και εναντίον των κληρικών. Αναγνωρίζει στους δεύτερους ότι παρέχουν κοινωνικό έργο, και επομένως δικαιούνται, όπως και οι στρατευόμενοι, να λαμβάνουν από την πολιτεία τα αναγκαία μέσα, για να ασκούν το λειτούργημά τους απερίσπαστοι. Αντιθέτως, αποκαλεί τους πρώτους «σμήνος κηφήνων» και τους αποκλείει απερίφραστα από τη νομή του δημόσιου ταμείου και των αγαθών της εθνικής οικονομίας¹⁴.

Βέβαια, δεν είναι όλες οι προτάσεις του ρηξικέλευθες. Επί παραδείγματι, οι προτροπές για κατάργηση του μισθοφορικού στρατού και για πρόταξη του δημόσιου συμφέροντος έχουν ακουστεί επανειλημμένως στο παρελθόν. Η εκτεταμένη χρήση ιστορικών παραδειγμάτων από την αρχαιότητα αποτελεί ρητορικό κοινό τόπο. Γενικότερα, δεν είναι ο πρώτος που παρέχει συμβουλές προς τους ηγεμόνες για χρηστή και αποτελεσματική διοίκηση. Έχει προηγηθεί μία μακρά βυζαντινή παράδοση συγγραφής συμβουλευτικών λόγων, γνωστών σήμερα υπό τον τίτλο «κάτοπτρα ηγεμόνος», από τους οποίους ο φιλόσοφος αρύεται ορισμένα στοιχεία¹⁵.

Ακόμα και η υπερήφανη χρήση του αυτοπροσδιορισμού «Έλλην» δεν είναι καινοφανής. Είναι η φυσική κατάληξη μιας πορείας απενοχοποίησης των όρων «Έλλην» και «Έλληνισμός», που επιταχύνθηκε από τον 13^ο αιώνα και εξής υπό το βάρος των δυσμενών ιστορικών συνθηκών. Οι Βυζαντινοί, που υπερασπίστηκαν σθεναρά στο πεδίο των διεθνών σχέσεων την αποκλειστικότητα του αυτοπροσδιορισμού «Ρωμαίος» και την οικουμενικότητα του βυζαντινού

¹⁴ Βλ. Δ.Κατσαφάνας, «Ο ιερός κλήρος και ο μοναχισμός στα υπομνήματα του Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος προς τους Παλαιολόγους», στο: Μπενάκης, *Ο Πλήθων και η Εποχή του*, σσ. 219-232.

¹⁵ Για τα «κάτοπτρα ηγεμόνος», βλ. H.Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τομ. Α', μετ. Λ.Γ.Μπενάκης κ.α., Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1987, σσ. 245-256.

θρόνου, συνειδητοποίησαν σταδιακά πώς οι διακηρύξεις αυτές ακυρώνονταν από την θλιβερή πραγματικότητα¹⁶. Έτσι, ο όρος «Έλλην» απεκδύθηκε την αρνητική θρησκευτική σημασία του και επανέκτησε το θετικό εθνικό και πολιτισμικό του περιεχόμενο.

Αυτό που κάνει τον Πλήθωνα να βρίσκεται ένα βήμα μπροστά από την εποχή του, είναι κατά πρώτον η σημασία που αποδίδει στον οικονομικό παράγοντα, και κατά δεύτερον η πρότασή του για την απελευθέρωση της νομής της γης, προκειμένου να αυξηθεί η γεωργική παραγωγή. Ο Πλήθων δεν αμφισβητεί το πολίτευμα της μοναρχίας, αλλά συσχετίζει – και αυτό είναι αξιοσημείωτο για να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη της σκέψης του - την επιβίωση του κράτους με την αρετή του πολιτεύματος. Και εφόσον δεν υποδεικνύει κάποια ριζική πολιτειακή μεταβολή, συνδέει κατά βάση την αρετή ή τη φαυλότητα της πολιτείας με την αρετή ή τη φαυλότητα όσων διαχειρίζονται τα κοινά.

Ήδη λοιπόν, όπως μαρτυρούν οι συμβουλευτικοί λόγοι, ο Πλήθων ήταν κατά τη δεκαετία του 1410 ένας στοχαστής που είχε υπερβεί τα παραδοσιακά εσκαμμένα και αγωνιούσε για τη σωτηρία της «ελληνικής» πατρίδας. Υπό το φάσμα της διοικητικής αποσάθρωσης, της οικονομικής παρακμής και του τουρκικού κινδύνου, οραματιζόταν μία κοινωνικοπολιτική μεταρρύθμιση συνδεδεμένη με την αλλαγή του ανθρωπολογικού προτύπου.

Λίγο πριν από τη μετάβασή του στην Ιταλία ή κατά τη διάρκεια της παραμονής του εκεί, ο Πλήθων συνέγραψε το *Περί Αρετών*, ένα έργο που απευθύνεται στο ευρύ κοινό και γνώρισε μεγάλη διάδοση και αποδοχή¹⁷.

¹⁶ Για τα στοιχεία που συγκροτούσαν τη βυζαντινή αυτοκρατορική ιδεολογία, βλ. Ι.Καραγιαννόπουλος, *Το Βυζαντινό Κράτος*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 281-286. Πρβλ. H.Hunger, *Prooimion: Elemente der byzantinischen Kaiseridee in der Arengen der Urkunden* [Wiener Byzantinischen Studien 1], Wien 1964. R.Browning, *Notes on byzantine prooimia* [Wiener Byzantinischen Studien 1, Supplement], Wien 1966.

¹⁷ Εκδ. Β. Tambrun-Krasker, *George Gémiste Pléthon: Traité des vertus* [Corpus Philosophorum Medii Aevi – Philosophi Byzantini 3], Ακαδημία Αθηνών, Αθήναι 1987

Στο πρώτο μέρος του δοκιμίου εκθέτει ένα σύστημα τεσσάρων κυρίων αρετών (σωφροσύνη, ανδρεία, δικαιοσύνη και φρόνηση), τις οποίες υποδιαίρει περαιτέρω σε δώδεκα ειδικότερες, ενώ στο δεύτερο μέρος εκθέτει ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα. Όπως έχει ορθώς επισημανθεί, ο Πλήθων δεν ακολουθεί την παραδοσιακή γραμμή της αρεταλογίας των νεοπλατωνικών, που θεωρούν το σώμα ως φυλακή της ψυχής, αλλά εμπνέεται από τα πιο «πολιτικά» έργα του Πλάτωνα (*Πολιτεία* και *Νόμοι*)¹⁸. Εκτός αυτού, είναι αξιοσημείωτη η απουσία από το σύστημά του ακραιφνώς χριστιανικών αρετών, που προβάλλονται από την πατερική γραμματεία (αγάπη, ταπεινοφροσύνη, ευσπλαχνία, πίστη, υπομονή, διάκριση κ.α.). Επομένως, σε ένα εκ πρώτης όψεως ανώδυνο έργο, η αρεταλογία συνδέεται με την αναδιοργάνωση της πολιτείας, και κατ' επέκταση υφέρπει η ιδέα ότι η πολιτικοκοινωνική μεταρρύθμιση απαιτεί την υιοθέτηση ενός άλλου συστήματος αξιών.

Ωστόσο, στη Σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας (1437-8) ο Πλήθων υπερασπίστηκε τις θέσεις της Ανατολικής Εκκλησίας¹⁹. Συνέγραψε μάλιστα για το ζήτημα της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος το *Πρὸς τὸ ὑπὲρ τοῦ Λατινικοῦ δόγματος βιβλίον*, και διαφώνησε με τον μαθητή του Βησσαρίωνα για το θέμα αυτό. Η ανθενωτική στάση που τήρησε στις σχετικές συζητήσεις μπορεί άραγε να εκληφθεί ως μία προσπάθεια να αποτρέψει την υπαγωγή του ελληνικού κόσμου στην κηδεμονία των Δυτικών; Δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι. Το βέβαιο είναι ότι η θεολογία του, όπως θα δημοσιοποιηθεί αργότερα, αρνείται την ύπαρξη ενδιάμεσων δημιουργικών αιτίων. Επομένως, η απόρριψη του *filioque*, της

(κείμενο, σσ. 1-15). Σύμφωνα με την Tambrun-Krasker (σ. xxix), οι κατάλογοι του Institut de Recherche et d' Histoire des Textes de Paris αναφέρουν 65 χειρόγραφα του έργου. Για τη χρονολόγηση του *Περὶ ἀρετῶν*, βλ. C.M.Woodhouse, *George Gemistos Plethon...ό.π.*, σ. 179.

¹⁸ Βλ. B.Tambrun-Krasker, *George Gémiste Pléthon...ό.π.*, σσ. xxxviii-xxxiv.

¹⁹ Βλ. V.Laurent, *Les "Mémoires" du Grand Ecclésiarque de l' Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence*, Institut Francais des Études Byzantines, Paris 1971, σσ. 366.29-368.7.

εκπορεύσεως δηλαδή του Αγίου Πνεύματος και «εκ του Υιού», δεν υπαγορευόταν μόνο από το ορθόδοξο δόγμα αλλά και από το δικό του κυοφορούμενο θεολογικό σύστημα²⁰.

Καρπός της παραμονής του Πλήθωνος στην Ιταλία και των διαλέξεων που έδωσε εκεί ήταν και η πραγματεία του για τις διαφορές της αριστοτελικής από την πλατωνική φιλοσοφία (*Περὶ ὧν Ἀριστοτέλης πρὸς Πλάτωνα διαφέρεται*, 1439)²¹. Στο έργο αυτό απάντησε ο Γεώργιος Κουρτέσης Σχολάριος (*Κατὰ τῶν Πλήθωνος ἀποριῶν ἐπ’ Ἀριστοτέλει*, 1443/4)²², για να προκαλέσει την ανταπάντηση του Πλήθωνος (*Πρὸς τὰς Σχολαρίου περὶ Ἀριστοτέλους ἀντιλήψεις*, 1448/9)²³. Η αντιπαράθεση των δύο ανδρῶν έδωσε το έναυσμα μιας γενικευμένης σύγκρουσης αριστοτελιστῶν και πλατωνιστῶν στο Βυζάντιο και τη Δύση, προκάλεσε δε το ενδιαφέρον και του ίδιου του αυτοκράτορα Ιωάννη Η' Παλαιολόγου²⁴.

Δεν θα υπεισέλθουμε στις λεπτομέρειες της φιλοσοφικής διαμάχης²⁵. Αυτό που κυρίως ενδιαφέρει την παρούσα μελέτη, είναι η

²⁰ Βλ. Γ.Ζωγραφίδης, «Ο Παντοκράτωρ Ζεὺς του Πλήθωνος: Ενολογία, Μοναρχία, Πολυθεϊσμός», στο: Μπενάκης, *Ο Πλήθων και η Εποχή του*, σσ. 127-159 (ειδικότερα, σ. 155).

²¹ Εκδ. Β.Lagarde, «Le “De differentiis” de Pléthon d’ après l’ autographe de la Marcienne», *Byzantion* 43 (1973), σσ. 312-343 (κείμενο, σσ. 321-343). PG 160, 821-1020.

²² Εκδ. L.Petit-M.Jugie-X.A.Siderides, *Oeuvres Complètes de Gennade Scholarios*, τομ. 4, Maison de la Bonne Presse, Paris 1935, σσ. 1-118.

²³ Εκδ. E.V.Maltese, *Georgius Gemistus Plethon Contra Scholarii pro Aristotele objectiones*, Teubner, Leipzig 1988. Β.Lagarde, «George Gémiste Pléthon. Contre les objections de Scholarios en faveur d’ Aristote», *Byzantion* 59 (1989), σσ. 354-507.

²⁴ Στην επιστολή «τοῦ κραταιοῦ καὶ ἀγίου ἡμῶν ἀθέντου καὶ βασιλέως κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Παλαιολόγου πρὸς τὸν φιλόσοφον Γεμιστόν» σχετικά με το αριστοτελικό αξίωμα της αντιφάσεως και τη σύνθετη φύση του ανθρώπου, απάντησε ο Πλήθων με το πόνημα «Πρὸς ἠρωτημένα ἄττα ἀπόκρισις», εκδ. Λ.Μπενάκης, «Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνος “Πρὸς ἠρωτημένα ἄττα ἀπόκρισις”», *Φιλοσοφία* 4 (1974), σσ. 330-376, κείμενο: σσ. 351-359 (ανατ. στο: Λ.Γ.Μπενάκης, *Βυζαντινὴ Φιλοσοφία. Κείμενα και Μελέτες*, εκδ. Παρουσία, Αθήνα 2002, σσ. 585-632, κείμενο: σσ. 607-615).

²⁵ Για την ερμηνεία της σύγκρουσης Πλήθωνος και Σχολαρίου, βλ. G.Karamanolis, «Plethon and Scholarios on Aristotle», στο: Κ.Ιεροδιακονου (επιμ.), *Byzantine Philosophy and its ancient sources*, Clarendon Press, Oxford 2002 (ανατ. 2006), σσ. 253-280. Λ.Κ.Μπαρτζελιώτης, *Η κριτική του Αριστοτέλους παρά Πλήθωνι ως έκφρασις του*

διαφορετική στόχευση της επιχειρηματολογίας των δύο πλευρών. Ο μεν Πλήθων θέλησε να καταδείξει ότι η πλατωνική φιλοσοφία είναι ανώτερη της αριστοτελικής και ότι ο Αριστοτέλης σφάλει, όποτε απομακρύνεται από τον δάσκαλό του, ο δε Σχολάριος επεδίωξε να αποδείξει ότι ο Αριστοτέλης βρίσκεται πιο κοντά απ' ό,τι ο Πλάτων στα χριστιανικά δόγματα. Η φιλοσοφική αντιπαράθεση είχε επομένως και θεολογική χροιά. Παρότι ο Πλήθων δεν διακήρυξε ποτέ δημοσίως την απομάκρυνσή του από τον Χριστιανισμό, ο Σχολάριος είδε στην πλατωνική αναβίωση που επιχειρούσε ο ιδεολογικός αντίπαλός του μία γενικότερη αναθεώρηση αξιών, που έθετε σε κίνδυνο την ίδια τη δεσπόζουσα θέση της Εκκλησίας στον ελληνικό κόσμο. Δεν είναι τυχαίο ότι μετά το θάνατο του Πλήθωνος, και ενώ είχε γίνει γνωστό το μεγάλο φιλοσοφικό έργο του, η *Νόμων Συγγραφή*, ο Σχολάριος συνέγραψε την απολογητική πραγματεία του *Περί τοῦ ἑνός ἐν Τριάδι Θεοῦ ἡμῶν*, στον τίτλο της οποίας προσέθεσε την επεξήγηση *καὶ κατὰ ἀθέων ἤτοι αὐτοματιστῶν καὶ κατὰ πολυθέων*²⁶.

Μετά την επάνοδό του στον Μυστρά, ο Πλήθων αφοσιώθηκε στη συγγραφή των *Νόμων*²⁷. Πρόκειται για ένα «εσωτερικό» κείμενο, που δεν απευθύνεται στο ευρύ κοινό αλλά στον κλειστό κύκλο των μαθητών του. Σήμερα σώζονται μόνο ο πίνακας περιεχομένων και δεκαπέντε από τα εκατόν ένα κεφάλαια του έργου, γιατί ο Γεώργιος Σχολάριος, ως πατριάρχης Γεννάδιος μετά την Άλωση, το παρέδωσε στην πυρά. Στο τελευταίο κεφάλαιο, που ονομάζεται κατ' απομίμηση των *Νόμων* του Πλάτωνα «Ἐπινομίδα», αλλά και στο σύντομο σύγγραμμά του

αντιαριστοτελισμού κατά τον ΙΕ' αιώνα [Σειρά «Ἐρευναι» 1], Ἴδρυμα Ἐρεῦνης και Ἐκδόσεων Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας, Αθήνα 1980.

²⁶ Ἐκδ. L.Petit-M.Judie-X.A.Siderides, *Oeuvres complètes...ό.π.*, σσ. 172-189.

²⁷ Ἐκδ. C.Alexandre, *Pléthon. Traité des Lois ou Recueil des fragments en partie inédits de cet ouvrage*, Paris 1858, (ανατ. Amsterdam 1966), σσ. 1-260. Δ.Κ.Χατζημιχαήλ, *Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνος Νόμων Συγγραφή...ό.π.*, σσ. 56-394.

*Ζωροαστρείων τε και Πλατωνικῶν Δογμάτων Συγκεφαλαίωσις*²⁸, συνοψίζονται οι βασικές αρχές της πληθωνικής φιλοσοφίας, για τον άνθρωπο, το σύμπαν και τους θεούς.

Στην κοσμική ιεραρχία του Πλήθωνος δεσπόζει ένας θεός αγέννητος, αυθύπαρκτος, αυτεξούσιος, δημιουργός των πάντων, η πρώτη αρχή των όντων και το απόλυτο αγαθό. Ο φιλοσοφος εξηγεί ότι δεν χρειάζεται να χρησιμοποιήσει βάρβαρα ονόματα για να τον προσφωνήσει, εφόσον μπορεί «τῆ πατρίῳ φωνῇ» να τον αποκαλέσει Δία. Η πίστη του στην ειμαρμένη, στην προϋπαρξη και μετενσάρκωση της ψυχής και στην αιωνιότητα του σύμπαντος, μαρτυρούν το βαθμό της απομάκρυνσής του από τον Χριστιανισμό. Αποκαλεί υποτιμητικά τους χριστιανούς «σοφιστές» και θεωρεί ότι υποβιβάζουν την ανθρώπινη ψυχή, εκτείνοντας την αιδιότητά της μόνο προς το μέλλον και όχι στο παρελθόν.

Πολλά έχουν γραφεί για τις οφειλές του Πλήθωνα στον νεοπλατωνισμό²⁹. Ο Πλήθων όμως δεν είναι απλός επίγονος του Πλάτωνα και των Νεοπλατωνικών. Ανέπτυξε τη δική του θεολογία, κοσμολογία και ανθρωπολογία, που διαπνέεται από έναν ιδιότυπο φιλοσοφικό ρομαντισμό. Ακρογωνιαίος λίθος του φιλοσοφικού οικοδομημάτος του είναι η αποδοχή της παλαιότητας ως της λυδίας λίθου των φιλοσοφικών δογμάτων. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, ο Ζωροάστρης και άλλοι παλαιότατοι νομοθέτες της ανθρωπότητας ήταν οι γνήσιοι ερμηνευτές των αληθών δογμάτων, η σοφία των οποίων κληροδοτήθηκε κυρίως στον Πυθαγόρα και τον Πλάτωνα, και δευτερευόντως σε άλλους «εὐδοκιμωτάτους» φιλοσόφους (Παρμενίδη,

²⁸ Εκδ. C.Alexandre, *Pléthon. Traité des Lois...ό.π.*, σσ. 262-269. Δ.Κ.Χατζημιχαήλ, *Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος Νόμων Συγγραφή...ό.π.*, σσ. 396-402.

²⁹ Οι γενικές «Ιστορίες της Φιλοσοφίας» παρουσιάζουν τον Πλήθωνα ως νεοπλατωνικό. Επί παραδείγματι, βλ. Σ.Τριαντάρη-Μαρά, *Ιστορία της Φιλοσοφίας*, τομ. 1, εκδ. Α.Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2005, σσ. 396-402. Για μία βαθύτερη εξέταση των όψεων του νεοπλατωνισμού του Πλήθωνος, βλ. B.Tambrun-Krasker, «Το εν, το ον και η πολιτική σκέψη του Πλήθωνος», στο: Μπενάκης, *Ο Πλήθων και η Εποχή του*, σσ. 83-93. F.Masai, *Pléthon et le platonisme de Mistra*, Les Belles Lettres, Paris 1956.

Πλούταρχο, Πλωτίνο, Πορφύριο, Ιάμβλιχο). Η σύζευξη πλατωνισμού και ζωροαστρισμού είναι ίδιον της κοσμοθεωρητικής του αντίληψης³⁰. Για τον Πλήθωνα, η ευδαιμονία της πολιτείας και του ανθρώπου εξαρτάται από την ορθότητα των θεολογικών δογμάτων³¹. Ο ίδιος αναζήτησε τις απαντήσεις στο απώτερο παρελθόν και αντιμετώπισε τον Χριστιανισμό ως μία νεωτεριστική παρένθεση που έπρεπε να κλείσει.

Ο Πλήθων ήταν τέκνο μιας μεταβατικής εποχής, κατά την οποία διαφόρων ειδών «ταυτότητες» δοκιμάστηκαν και αναθεωρήθηκαν. Παρακολούθησαμε τους βασικούς σταθμούς της δικής του διανοητικής πορείας, που τον οδήγησε σε μία θεαματική αλλαγή «ταυτότητας». Ο Πλήθων έζησε στο μεταίχμιο του μεσαιωνικού με τον νεότερο κόσμο, είδε τη βυζαντινή αυτοκρατορία να αποσυντίθεται, κινήθηκε με άνεση μεταξύ ελληνικής Ανατολής και λατινικής Δύσης, συμμετείχε στις δογματικές αντιπαραθέσεις της εποχής του, συνέβαλε στις πρώτες εκφάνσεις της Αναγέννησης, βυθίστηκε στη μελέτη της αρχαίας φιλοσοφίας, αναζήτησε όμως και λύσεις για τα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα της πατρίδας του. Κυρίως όμως αναζήτησε μία νέα κοσμοθεωρία και ένα νέο αξιακό σύστημα. Στις 26 Ιουνίου 1452, λίγους μόνο μήνες πριν από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης, ο Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων πέθανε, ψυχικά αποξενωμένος από όσα οι σύγχρονοί του αναγνώριζαν ως παράδοσή τους και μάλλον απογοητευμένος από την πραγματικότητα. Ίσως η πορεία που διέγραψε να φαίνεται μοναχική, η ηθική ανδρεία όμως και η πνευματική γενναιότητα με τις οποίες αντιμετώπισε τις προκλήσεις του καιρού του είναι αναμφισβήτητες. Αυτές αρκούν για να τον κατατάξουν στη χορεία των μεγάλων του πνεύματος.

³⁰ Βλ. Θ.Σ.Νικολάου, *Πληθωνικά...ό.π.*, σσ. 19-66 (= Ο ζωροαστρισμός εις το φιλοσοφικόν σύστημα του Γ. Γεμιστού Πλήθωνος).

³¹ Τη θεολογία του Πλήθωνος θεωρεί ως βάση της όλης διδασκαλίας του ο F.Schuelze, *Georgios Gemistos Plethon und seine reformatorischen Bestrebungen*, Jena 1874, Minerva GMBH (ανατ. Frankfurt/Main 1975), σ. 318.

Abstract

George Gemistos Plethon, one of the most profound thinkers of late Byzantine period, lived in a transitional era, when the medieval world was giving way to the first signs of Renaissance. He witnessed the death throes of Byzantine Empire and followed his personal mental and ideological odyssey. He gradually renounced Christianity and developed a polytheistic theology with strong neoplatonic influence. He rejected byzantine tradition, to adopt a more "hellenic" system of moral and social values and to relate these values with a brave socio-economic reform. Thus, he ended to a spectacular change of identity. This study follows Plethon's gradual switch of mentality and self-consciousness through his work and mainly through four fundamental texts: his advisory orations to the emperor Manuel II and the despot of Mystra Theodore II, his essay "On Virtues", and his philosophical treatise entitled "The Laws".

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

Λάμπρος Σ., *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά*, τομ. 3-4, Επιτροπή Εκδόσεως των Καταλοίπων Σπυρίδωνος Λάμπρου, Αθήναι 1926-30 (ανατ. Γρηγοριάδης, Αθήναι 1972).

Μπαλόγλου Χ. Π., *Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος Περί Πελοποννησιακών Πραγμάτων*, Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 2002.

Μπενάκης Λ. Γ., «Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος "Πρὸς ἠρωτημένα ἄττα ἀπόκρισις"», *Φιλοσοφία* 4 (1974), σσ. 330-376.

Χατζημιχαήλ Δ. Κ., *Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος Νόμων Συγγραφή* [Βυζαντινοί Συγγραφείς 7], εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2005.

Alexandre C., *Pléthon. Traité des Lois ou recueil des fragments en partie inédits de cet ouvrage*, Paris 1858 (ανατ. A.Hakkert, Amsterdam 1966).

- Lagarde B., «George Gémiste Pléthon. Contre les objections de Scolarios en faveur d' Aristote», *Byzantion* 59 (1989), σσ. 354-507.
- Lagarde B., «Le "De differentiis" de Pléthon d' après l' autographe de la Marcienne», *Byzantion* 43 (1973), σσ. 312-343.
- Laurent V., *Les "Mémoires" du Grand Ecclésiarque de l' Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence*, Institut Français des Études Byzantines, Paris 1971.
- Maltese E. V., *Georgius Gemistus Plethon. Contra Scholarii pro Aristotele objectiones*, Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, Leipzig 1988.
- Petit L. - Jugie M. - Siderides X. A., *Oeuvres complètes de Gennade Scholarios: Γεωργίου Σχολαρίου άπαντα τα ευρισκόμενα*, τομ. 4, Maison de la Bonne Presse, Paris 1935.
- Tambrun-Krasker B., *Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος Περί Αρετών. George Gémiste Pléthon Traité des vertus* [Corpus Philosophorum Medii Aevi – Philosophi Byzantini 3], Ακαδημία Αθηνών, Αθήναι 1987.

ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

- Ματσούκας Ν. Α., *Ιστορία της Φιλοσοφίας* [Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη 47], εκδ. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη 2009.
- Μπαλόγλου Χ. Π., «Βιβλιογραφία Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος 1980-1993», *Βυζαντινός Δόμος* 7 (1993-4), σσ. 157-163.
- Μπαλόγλου Χ. Π., «Η εξέλιξη της βιβλιογραφίας για τον Γεώργιο Γεμιστό Πλήθωνα κατά το διάστημα 1993-1999», *Βυζαντινός Δόμος* 10/11 (1999-2000), σσ. 343-348.
- Μπαλόγλου Χ. Π., *Πληθώνεια οικονομικά μελετήματα*, Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 2001.
- Μπαρτζελιώτης Λ. Κ., *Η κριτική του Αριστοτέλους παρά Πλήθωνι ως έκφρασις του αντιαριστοτελισμού κατά τον ΙΕ' αιώνα* [Σειρά

- «Έρευνα» 1], Ίδρυμα Ερεύνης και Εκδόσεων Νεοελληνικής Φιλοσοφίας, Αθήνα 1980.
- Μπενάκης Λ. Γ. - Μπαλόγλου Χ. Π. (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στον Πλήθωνα και την εποχή του (Μυστράς, 26-29 Ιουνίου 2002)*, Διεθνής Επιστημονική Εταιρεία Πληθωνικών και Βυζαντινών Μελετών, Αθήνα-Μυστράς 2003.
- Νικολάου Θ. Σ., *Αι περί πολιτείας και δικαίου ιδέαι του Γ. Πλήθωνος Γεμιστού* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 13], Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 2^η1989.
- Νικολάου Θ. Σ., *Πληθωνικά*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2004.
- Σπέντζας Σ. Π., *Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων. Ο φιλόσοφος του Μυστρά. Οι οικονομικές, κοινωνικές και δημοσιονομικές του απόψεις*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 4^η1996.
- Τατάκης Β. Ν., *Χριστιανική και Βυζαντινή Φιλοσοφία, Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος*, Αθήνα 1952 (ανατ. 2007).
- Τριαντάρη-Μαρά Σ., *Ιστορία της Φιλοσοφίας*, τομ. 1, εκδ. Α.Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2005.
- Bargeliotas L., «Plethon as a forerunner of Neo-Hellenic and modern European consciousness», *Diotima* 1 (1973), σσ. 33-60.
- Hunger H., *Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τομ. 1, μετ. Λ.Γ.Μπενάκης κ.α., Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1987.
- Ierodiakonou K. (επιμ.), *Byzantine Philosophy and its ancient sources*, Clarendon Press, Oxford 2002 (ανατ. 2006).
- Mango C. (επιμ.), *Ιστορία του Βυζαντίου*, μετ. Ο.Καραγιώργου, Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2006.
- Masai F., *Pléthon et le platonisme de Mistra*, Les Belles Lettres, Paris 1956.

- Rosenqvist J. O., *Η βυζαντινή λογοτεχνία από τον 6^ο αιώνα ως την Αλωση της Κωνσταντινούπολης*, μετ. Ι.Βάσσης, εκδ. Κανάκη, Αθήνα 2008.
- Schuelze F., *Georgios Gemistos Plethon und seine reformatorischen Bestrebungen*, Minerva GMBH, Jena 1874 (ανατ. Frankfurt/Main 1975).
- Wilson N. G., *Scholars of Byzantium*, Duckworth, London 1983.
- Woodhouse C. M., *George Gemistos Plethon: The last of the Hellenes*, Clarendon Press, Oxford 1986.
- Zakythinos D. A., *Le despotat grec de Morée* (αναθ. εκδ. Χ.Μαλτέζου), τομ. 2, London 1975.